

Znaky paměti a jejich dematerializace: pohnutý osud jednoho pomníku

Petr Lozoviuk

DOI: 10.62800/NR.2025.1.02

Signs of Memory and Their Dematerialisation: The Moving Fate of a Monument

The study is devoted to the fate of one important symbol of Odessa – the monument to the founders of this city. This monument has been repeatedly covered up, destroyed, again unveiled and restored over the past hundred years. From the position of a broader history of this monument and the city, the author attempts to offer answers to several questions related to the local, national and transnational social functionality of this repeated restoration and destruction. The text argues that the presence or absence of the Odessa monument to the Russian Tsarina reveals differently conceived memorial images of the city. However, the narrative value of the observed monumental phenomenon is much broader and refers to the national context, to the tragic outcome of the socio-political development of post-Soviet Ukraine.

Key words: Odessa, Ukraine, memorial wars, politics of memory

Contact: Doc. Dr. Petr Lozoviuk, Ph.D., Katedra antropologie, Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 301 00 Plzeň; e-mail: lozoviuk@ff.zcu.cz; ORCID: 0000-0002-6053-4990

Jak citovat / How to cite: Lozoviuk, Petr. 2025. Znaky paměti a jejich dematerializace: Pohnutý osud jednoho pomníku. *Národopisná revue* 35 (1): 13–25. <https://doi.org/10.62800/NR.2025.1.02>

Úvod

„Aby mohla minulost sociálně existovat“, tvrdí v jednom ze svých esejů francouzský sociolog Yvon Lamy, „musí být možno ji spojit s nějakými ‚předměty‘, které, stejně jako události trvalého významu, představují v běhu času jisté opěrné body, jsou společné určité skupině lidí anebo alespoň jsou pro život a dějiny určité determinované sociální skupiny reprezentativní“ (Lamy 1998: 169). Za takovéto opěrné body lze označit pomníky, a to ať už byly vytvořeny záměrně jako znamení minulého, nebo bezděky přerostly v historické symboly. Pomník lze v užším smyslu ztotožnit s jakýmkoliv materiálním artefaktem připomínajícím nějakou osobu nebo událost, který slouží k jejímu zpřítomňování (Samida 2014: 189). Tím, že se pomníky vztahují k určité historické události nebo osobnosti, odkazují ve veřejném prostoru na jisté

ideje, obvykle se jedná o dobově preferované systémy hodnot. Pomník je tedy něčím víc než jen uměleckým dílem, má znakovou, symbolickou povahu, je specifickým vizuálním textem, který zprostředkovává určité poselství. Představuje materializovaný element selektivně ztvárněné minulosti s cílem jejího ukotvení v kolektivní paměti, skrze niž je ustavována přítomnost a formována budoucnost.

Pomníky jakožto média paměti lze vnímat i jako komunikační média, tedy jako „znaky, které umožňují komunikaci“, jež promítá minulé do konkrétní přítomnosti. Svoji fyzickou existencí mimovolně působí na historické vědomí a kromě „retrospektivní funkce plní vždy také funkci prospektivní, tj. zaměřenou do budoucnosti“ (Samida 2014: 190). Každý pomník je tudíž specifickým

„místem paměti“,¹ místem, které nabádá, jak má být rozuměno minulým událostem se ctižádostí formování budoucího. Jako prostředník mezi historií a současností se pomník kromě toho stává „znakem paměti“, skrze nějž je minulost projektována do současnosti, která tak získává vnější podobu i vnitřní strukturu. Přítomné a budoucí je formátováno odkazem na minulé, čímž se symbolické poselství pomníku podílí na společenském ukotvení kolektivní identity. Podobně jako je přizpůsobován smysl budování a udržování pomníků, vykazuje také jejich boření specifickou společenskou funkčnost.²

Pomníky tím, že ztělesňují politicko-symbolické a ideologické poměry, v jistém smyslu odrážejí „vládnoucí formu veřejné správy“ (Samida 2014: 191). Každá zásadnější změna politicko-kulturního kontextu proto iniciuje vznik nových pomníků a ohrožuje existenci stávajících. Zřetelný výraz politicko-společenského pohybu na symbolické úrovni ilustrují tzv. pomníkové války.³ V této souvislosti se zdá být v mnohém příkladná historie mnohých pomníků v jihoukrajinské Oděse, městě, které nás bude v této stati především zajímat. Za poslední století zde každá změna režimu zanechala svoji stopu v podobě budování či naopak boření nejrůznějších pomníků a památníků, v přejmenovávání ulic a v ustanovování či eliminaci symbolicky významných míst. Zajímavý příklad zdánlivě banálního boje o pomník, který ovšem ilustruje širší společenské procesy, představuje příběh pomníku zakladatelům města,⁴ jenž byl až donedávna jedním z hlavních symbolů Oděsy.

Předložená studie se z pozice šířeji pojatých dějin tohoto památníku a v kontextu pohnuté historie města pokouší nabídnout odpověď na několik vzájemně souvisejících otázek. O jaký typ pomníku se jednalo? O čem společensky signifikantním vypovídá jeho pohnutá minulost? Jaké bylo jeho lokální, národní nebo jiné sdělení a jakou společenskou funkčnost mělo jeho opakované obnovování a ničení? Jednalo se v případě oděské „pomníkové války“ o klasickou nacionalizaci veřejného prostoru? Níže bude argumentováno, že existence či absence oděského pomníku ruské carevny zpřítomňuje různě pojímané paměťové obrazy města. Vypovídající hodnota sledovaného pomníkového fenoménu je však ještě mnohem širší a odkazuje k celostátnímu kontextu, k tragickému vyústění společensko-politického vývoje postsovětské Ukrajiny.

Oděské „války paměti“

Oděsa byla založena na evropské poměry velmi pozdě. Stalo se tak až roku 1794, kdy bylo rozhodnuto, že se stane urbánním centrem severozápadního Černomoří, které bylo teprve před nedávnem včleněno do Ruské říše. I když město mělo vícero „otců“ budovatelů, za hlavní postavu stojící u jeho zrodu je považována žena – ruská carevna Kateřina II., zvaná Veliká. Traduje se, že to byla zásluha právě této mocné dámy, že město dostalo jméno ženského rodu a nebylo nazváno podle báje Odyssea, jak se údajně původně plánovalo. Podle legendy přikázala Kateřina II. na jednom petrohradském bále z počátku ledna 1795, aby nově založené město „neslo nějaké helénské jméno, ovšem v ženské formě“ (Nemirovskaja – Nemirovskaja 1998: 45).

Hospodářská prosperita, otevřenost cizím kulturním vlivům a specifický demografický vývoj představovaly základní prvky, které formovaly podobu vznikající městské společnosti. Počet obyvatel města kontinuálně narůstal v průběhu celého 19. století, přičemž bylo příznačné, že Rusové zde zpočátku tvořili jen menší část populace. Kulturně-etnicko-religiózní heterogenosti městské populace bylo dosaženo díky přilákání mnoha zahraničních specialistů z oblasti techniky, řemesel, ekonomiky, z akademické sféry, armády, umění, námořnictva, ale i státní správy do budovaných městských institucí (Keller 1987: 49). Rezultátem carské kolonizační, ale i hospodářské politiky tak bylo konstituování jazykově, konfesionálně, etnicky a kulturně velmi pestrého lidského konglomerátu na relativně omezeném prostoru nově založeného města. Díky těmto a dalším vlivům se oděská společnost po celé 19. století vyvíjela značně odlišně, než jak tomu bylo v jiných urbánních centrech Ruské říše (srov. Lozoviuk 2017a). Oděsa se stala městem, pro něž byl charakteristický kosmopolitní duch, tolerantnost, ideová a náboženská otevřenost a hospodářská prosperita. Jeden z projevů této zvláštní atmosféry přerostl ve zformování specifického městského patriotismu, jenž nalezl výraz v řadě sociálních projevů, jimiž Oděsané prosluli po celém impériu, později Sovětském svazu, ba i za jeho hranicemi.⁵

Pomník zakladatelům Oděsy byl vybudován v závěru „zlaté éry“ razantního rozvoje města, který časově zaujímal větší část 19. století.⁶ Ke slavnostnímu odhalení tohoto oděskými občany údajně „dlouho očekávaného“

pomníku došlo roku 1900. Jeho instalace byla původně zamýšlena jako součást oslav spojených se stoletým výročím založení Oděsy. Z důvodu finančních problémů však došlo k jeho vyhotovení až s několikaletým zpožděním⁷, neboť zadavatelé projektu – městská rada – neohodlali slevit z jeho monumentálnosti, která měla napomoci tento prestižní objekt učinit zároveň novým symbolem města.

Pro umístění pomníku byl zvolen symbolicky významný prostor ve středu náměstí, které neslo již od 20. let 19. století carevino jméno a představovalo reprezentativní veřejné prostranství v centrální části historické městské zástavby. Ústřední postavou 11,5 metrů vysokého pomníku byla bezmála čtyřmetrová postava Kateřiny II., doplněná čtyřmi dalšími osobnostmi spojovanými se založením Oděsy.⁸ Postavy byly umístěny na masivní kamenný fundament, čímž bylo dosaženo výrazného vyvýšení skulpturální části pomníku nad okolní úroveň, což ještě zvýraznilo jeho monumentalitu. Povznesení ústřední části pomníku nad úroveň pozorovatele je strategie, kterou je v obdobných případech usilováno o dodání pomníkovému poselství určité „metafyzičnosti, nadpozemskosti“ (srov. Kessler 2017: 38). Postava Kateřiny drží v pravé ruce nejvyšší reskript s historickou větou „Přikazujeme vybudovat přístav a město“ a levou rukou ukazuje na místo, kde má být toto město založeno. Je jistě zajímavé poznamenat, že pomníkem zkrášlené Jekatěrinské náměstí bylo údajně „na Světové výstavě úspěchů v Paříži v roce 1901 označeno za nejnádhernější na světě“ (Voronkova 2007).

Obr. 1. Vzhled náměstí před instalací pomníku ve druhé polovině 19. století. Foto převzato z Ivančenko [nedat.]

Obdobně monumentálně pojaté památníky symbolizují mocenské vztahy panující v daném lokálním, národním, případně i státním kontextu. Na počátku 20. století byla Oděsa třetím nejlidnatějším ruskojazyčným městem, největším černomořským přístavem říše, důležitým ekonomickým centrem (burza) a obecně „branou“, kterou do Ruska pronikaly západní inovace nejrůznější provenience (srov. Lozoviuk 2019). Z důvodu svého hospodářského, vojenskostrategického, demografického, politického i intelektuálního významu zaujímal významné místo v rámci celého impéria. Dosažené úspěchy si přímo vyžadovaly, aby byly důstojným způsobem vyjádřeny v oblasti materiální kultury, zejména prostřednictvím budování reprezentačních staveb⁹ a pomníků. Díky svému významu v celoruském kontextu byla Oděsa relativně často navštěvována ruskými panovníky a její majetní měšťané se, bez ohledu na svůj etnický původ,¹⁰ stavěli vůči carskému režimu jednoznačně loajálně. Nedlouho po překonání útrap z let 1905–1907, kdy se Oděsanům podařilo navázat na předrevoluční konjunkturu, však přišla další rána v podobě první světové války, na ní navazujících revolucí a války občanské.

V důsledku únorových událostí abdikoval dne 15. 3. 1917 car Mikuláš II. a vlády nad vnitřními rozpory rozklíženou a válečným konfliktem vyčerpanou říší se ujal Prozatímní vláda. Přejít od monarchie k republice

Obr. 2. Pomník zakladatelům Oděsy. Foto P. Lozoviuk 2014

se v Oděse projevily sérií událostí, během nichž byly znevažovány symboly odkazující ke svrženému a revolučními zatracovanému režimu. Mnohdy se jednalo o pomníky spojené s významnými událostmi z historie města, které nutně obsahovaly konotace odkazující k carskému režimu. Pochopitelně, že imperátorský monument věnovaný zakladatelům města byl jedním z přednostně atakovaných symbolů staré éry. V únoru 1917, záhy po převzetí moci novou městskou správou, bylo přikázáno, aby všechny postavy tvořící pomník byly zahaleny, a to až do doby, dokud nebude „vyřešena otázka“ jejich dalšího osudu. Jako odůvodnění bylo uvedeno, že má být zabráněno tomu, aby pomník „dráždil revolučně naladěné publikum“ (Fajtěl'berg-Blank – Savčenko 2008: 10).

Zakrytí symbolu spojovaného s minulým režimem nepředstavovalo jediné problematické rozhodnutí nových městských mocipánů z prvních porevolučních dnů. Další

promptní opatření městské správy spočívalo v rozpuštění oddělení bezpečnosti, jehož žádaným efektem bylo eliminování příslušníků potenciálně neloajálních ozbrojených složek – profesionálních policistů – a jejich bezodkladné vyslání na frontu. Udržováním pořádku v ulicích města byly pověřeny nově vytvořené oddíly milicí, které se převážně skládaly ze studentů a námořníků. Jejich příslušníci často chápali svůj úkol zvláštním způsobem: Milicionáři začali během svých pochůzek po bazarech svévolně stanovovat ceny potravin, provádět neoprávněné prohlídky a zatýkat občany podle svého uvážení (Malachov – Stěpaněnko 2004: 312).

Období po únorové revoluci se tak do dějin města neblaze zapsalo jako perioda, během níž došlo k nebyvalému nárůstu bezpráví a zločinnosti. Z historické perspektivy se stalo předobrazem pro zrod jednoho z mnoha oděských mýtů, mýtu „banditské Oděsy“, který byl následně mnohokrát tematizován krásnou literaturou i kinematografií.¹¹ Loupeže, vraždy a jiné násilnosti byly na obyvatelích Oděsy páčány prakticky denně a staly se „stejně tak přirozenými jako východ a západ slunce“ (Malachov – Stěpaněnko 2004: 328). Odhaduje se, že ve městě bylo v tomto období aktivních na 40 tisíc dobře vyzbrojených a organizovaných banditů (tamtéž: 324). Celková situace začínala být kritická zejména od poloviny roku 1917, kdy v důsledku revolučních zmatků došlo k propuštění mnoha zločinců z vězení a „banditismus počínal ohrožovat samotnou státní moc“ (Savčenko 2013: 21). Poměry ještě zhoršovala přítomnost ozbrojených demoralizovaných vojáků nejrůznější provenience – od oděských milicionářů přes ukrajinské nacionalisty, vojáky carské armády až po rudoarmějce (Fajtěl'berg-Blank – Savčenko 2008: 18).

Zahalení památníku bylo odstraněno, jak je názorně patrné z přetištěné fotografie z českého tisku, „našimi“ vojáky po příchodu rakousko-uherské okupační armády do Oděsy.¹² Autor popisky fotografie z magazínu *Český svět* se ovšem mýlil ohledně původců „zneviditelnění“ pomníku, za nějž byli podle něj odpovědni bolševici. Plachta zakrývající sousoší byla podle informací z místního tisku (*Oděské novosti*) sňata „skupinou hasičů na rozkaz nadřízených dne 14. 3. (1918) ráno za přítomnosti obrovských davů“ (citováno podle Malachov – Stěpaněnko 2004: 385). Novinová zpráva ještě obsahovala dovětek, že „tato skutečnost byla (ve městě) předmětem nekonečných spekulací a řečí“ (tamtéž).

Obr. 3. Odhalování zakrytého pomníku zakladatelky Oděsy carevny Kateřiny II. na jaře 1918. Zdroj: Z *Oděssy... 1918*

Oděsané se ze znovuodhalení pomníku císařovny ovšem neradovali dlouho. Bezprostředně po konečném obsazení Oděsy bolševiky,¹³ v sobotu 1. 5. 1920, byl pomník na jejich příkaz demontován. Z dobového kontextu se dá usuzovat, že bolševikům pomník vadil spíše z hlediska jeho odkazu k minulému režimu, tedy jeho imperiálně-feudální charakter, než z jeho více méně implicitní „ruskosti“. Obdobně bylo, pochopitelně nejen v Oděse, naloženo s mnoha dalšími materiálními pozůstatky carského Ruska. Na rozdíl od druhé demontáže z konce roku 2022 se tudíž podle všeho nejednalo o nacionalisticky motivovaný akt.

Postranní postavy pomníku byly přemístěny do depozitáře Oděského vlastivědného muzea, socha samotné carevny byla ale zničena. Kamenný podstavec pomníku zůstal ovšem uchráněn. Následujícího roku posloužil jako piedestal pro vztyčení busty Karla Marxe, jež byla o něco později úřady nahrazena postavou tohoto klasika komunistické ideologie v plné velikosti (Voronkova 2007). Jekatěrinské náměstí a přílehlá ulice¹⁴ bylo po odebrání Kateřinina jména přejmenováno na Marxovu počest. Před zaměněním Marxovy „hlavy“ jeho postavou, byla po určitou dobu na podstavec pomníku dočasně instalována také busta Adama Mickiewicze, polského revolučního básníka majícího historické vazby k Oděse.¹⁵ Za druhé světové války byla Oděsa okupována Rumunskem, což se opět výrazně projevilo v symbolické rovině změnami mnoha místopisných názvů a v ničení a instalaci různých pomníků a památníků. Hlavní třída vedoucí na náměstí, které je předmětem našeho zájmu, byla nazvána podle Adolfa Hitlera a údajně došlo i k dočasné instalaci jeho busty na podstavec pomníku (tamtéž).¹⁶

Zřejmě z důvodu „znesvěcení“ podstavce během okupace se sovětské úřady počátkem 50. let rozhodly zlikvidovat i poslední zbytky pomníku. Podle jiných názorů k tomu došlo z estetických důvodů – nevzhledný sokl pomníku byl nahrazen květinovým záhonem. Každopádně fundament byl stržen traktory a následně rozřezán. V roce 1965, u příležitosti 60. výročí vzpoury na bitevní lodi „Kníže Potěmkin-Tavrický“,¹⁷ byl na tomto náměstí, nesoucím tentokrát název Náměstí Potěmkinovců, vybudován nový pomník věnovaný námořníkům revolucionářům z roku 1905 – posádce jmenovaného křižníku. Tato vícefigurální kompozice zachycuje dramatický okamžik, kdy skupina námořníků, zahalených plachtovinou, má

být z rozkazu velení zastřelena. Námořníci však shazují plachtu a vstávají k boji s nepřáteli. Do jejich čela se staví jejich vůdce symbolizující „kolektivní obraz revolučního bolševika“ (Dolženková – Djačenko 1975: 27). Na jedné straně podstavce jsou vytesána Leninova slova: „*Bitevní loď Potěmkin zůstala neporaženým územím revoluce*“, druhá nese nápis „*Potěmkinovcům potomci*“. Tato sochařská kompozice byla roku 2007 před opětovnou instalací památníku zakladatelům Oděsy přemístěna na nedaleké Celní náměstí.

Obnovení pomníku zakladatelům Oděsy a jeho opětovná demontáž

Myšlenka „obnovit historickou spravedlnost“ (Voronkova 2007) a vrátit Oděse památník jejích zakladatelů se poprvé objevila na počátku 90. let, bezprostředně po kolapsu sovětského režimu. Iniciativa vzešla z řad lokálních politiků a souvisela s navrácením historických názvů oděským ulicím po rozpadu Sovětského svazu. Konkrétní podobu však získala až v roce 2003 díky aktivitě Ruslana Tarpana, tehdejšího poslance oděského městského zastupitelstva. Oděský patriot Tarpan se podle vlastních slov rozhodl, „že památku všemi prostředky obnoví, a to i za vlastní peníze“ (tamtéž). Poté, co se pro opětovné vybudování pomníku nadchli mnozí další entuziasté, začala idea nabývat konkrétní podobu. Z praktických důvodů bylo rozhodnuto vytvořit pomník nový,¹⁸ ovšem s maximálním přiblížením se podobě originálu, včetně použitých technologií zpracování materiálu. K datu slavnostního znovuodhalení pomníku, které proběhlo 27. 10. 2007, bylo do původního historického stavu uvedeno i celé náměstí.

Aktu opětovné instalace sousoší předcházely dlouhé diskuze pro a proti. Dokonce byla opakovaně prováděna sociologická šetření, z nichž jednoznačně vycházelo najevo, že výrazná většina Oděsanů podporuje myšlenku na znovuobnovení pomníku (srov. Otnošeniye oděssitov 1995). Ozývaly se však i rozhodné hlasy proti, rekrutující se z ukrajinsko-nacionálního tábora. Nejodhodlanější odpůrci pocházeli z řad kozáckých organizací Oděské oblasti. Kozáci byli přesvědčeni, že „postavení pomníku ruské carevně znamená otevřenou podporu protistátních sil, které v Oděse [...] vystupují z popudu ruských tajných služeb, jejichž cílem je destabilizovat politickou situaci a podněcovat nepřátelství na mezietnickém, mezikonfesijním

a jazykovém základě“ (Voronkova 2007). Zcela odlišně se jevílo obnovení pomníku v očích mnohých Oděsanů. Z četných diskuzí vedených v dobovém tisku lze usoudit, že touha po opětovné instalaci sousoší vycházela z lokálně-patriotických motivů a představovala materializovaný projev navázání na historickou kontinuitu města, nevykazovala tudíž primárně nacionální konotace.

Ze strany ukrajinských nacionalistů byl znovuvybudovaný pomník¹⁹ vnímán jako ukázkový příklad tzv. opozičního pomníku.²⁰ Odpůrci památníku byly na místní i celostátní úrovni opakovaně sepisovány protestní petice a podávány návrhy za odstranění sousoší. Protesty zesílily po roku 2014 (anexe Krymu) a několikrát přerostly ve vandalské akty, jejichž záměrem bylo „odsakrálnit“ pomník a tím napomoci jeho likvidaci.²¹ K celé kauze byl vyzván k vyjádření jak oděský oblastní, tak i ukrajinský nejvyšší soud. V obou případech rozsudek vyzněl proti snahám pomník zlikvidovat. V případě nejvyššího soudu se tak stalo v říjnu 2019 (Durand 2022: 4). Argumenty pro a proti²² ovšem rozdělovaly oděskou a dá se říci i obecně ukrajinskou společnost i nadále. Odpůrci pomníku se opakovaně snažili zpochybnit jeho legitimitu a nadále usilovali o jeho demontáž. Toho bylo nakonec dosaženo 29. 12. 2022, kdy byl v nočních hodinách odstraněn. Zároveň se v ukrajinském tisku objevila zpráva, že stejný osud potkal i další imperátorský, obdobně po zničení bolševiky obnovený, pomník věnovaný ruskému vojevůdci Alexandru Suvorovi.²³ Analogicky dopadly i další památky připomínající ruskou imperiální či sovětskou přítomnost v Oděse.

Jeden z výrazných autostereotypů obyvatel Oděsy se týká vysoké míry tolerantnosti k nejrůzněji vnímané kolektivní jinakosti, se kterou se v tomto kulturně, etnic-ky, jazykově a nábožensky heterogenním městě bylo údajně možné vždy setkat. K této oděské tolerantnosti odkazuje mimo jiné i přítomnost mnoha vyloženě ukrajinsko-nacionálních pomníků, které zde byly vybudovány jak již během sovětské éry, tak i po roce 1991.²⁴ Mnohým z nich je však společné, že k místu své expozice mají nepatrný nebo žádný vztah.²⁵ V Oděse lze nalézt i řadu pomníků, památníků a dalších míst paměti připomínajících mnohé jinoetnické komunity, které spoluutvářely oděské městské prostředí. Dokonce bychom zde mohli identifikovat i několik pomníků, resp. míst paměti vztahujících se k české přítomnosti v Oděse (srov. Lozoviuk 2017b).

Další podobu zmiňované tolerantnosti reprezentuje vnímání vlastní minulosti místními obyvateli. Tento vztah výstižně charakterizoval Abel Polese, badatel působící na Dublin City University, který v Oděse od počátku 21. století opakovaně absolvoval terénní výzkum: „Oděsané neodmítají svou ukrajinskost, ale neodmítají ani svou sovětskou minulost a ruskost. Spíše si zachovávají jakousi loajalitu ke všemu, co bylo významné pro jejich vlastní vývoj, bez ohledu na jeho původ.“ (Polese 2007)

Pomník jako politicko-kulturní znak a možnosti jeho „různočtení“

Památníky a pomníky jsou vztyčovány během veřejných ceremoniálních aktů za účelem jejich vnímání jakožto názorných odrazů oficiálního, politicky konformního obrazu dějin. Mechanismus sociální produkce jejich významů je utvářen během interakce tří základních elementů. První představuje vlastní „znak“ (tedy artefakt mající podobu např. pomníku). Druhým je „objekt“, který znak zastupuje (tedy např. ideologicky podmíněný obraz dějin), třetí splývá se samotným uživatelem znaku (tedy s recipienty daného symbolického poselství). Jestliže lze pomník vnímat jako „znak“ (signum), existuje také něco, co se za ním skrývá (signatum). Památníky, spolu s dalšími ‚politicko-kulturními znaky‘, vytvářejí kombinace, které se formují do specifických ‚znakových systémů‘. Významy těchto znaků se ovšem nemusí vždy vyjevovat jednoznačně, neboť jejich interpretace může být kontextuálně podmíněná. Kanonizovanému způsobu sociálního čtení minulého tak může konkurovat alternativní obraz/y dějin. V tomto smyslu lze hovořit o jisté polysémantičnosti (některých) pomníků.

V konkrétních oděských podmínkách představují znakové soustavy, v jejichž rámci probíhá dekodování symbolického sdělení zprostředkovaného pomníky, zejména následující kultury vzpomínání: první se týká nacionálního kontextu, který může mít ruskou, ukrajinskou či jinonacionální (řeckou, bulharskou, německou apod.) povahu, druhý lze označit za monarchisticko-imperiální kontext (mající nadnárodní povahu), třetí za sovětský (mající taktéž nadnárodní povahu) a dále lze identifikovat kontext lokální, vycházející ze specifčnosti oděských realit (mající nenacionální povahu). Situace se komplikuje v okamžiku, když některé politicko-kulturní znaky – a je to právě případ tematizovaného oděského pomníku

– mohou být podle kontextu či situativního ukotvení vnějšího pozorovatele asociovány se dvěma nebo i třemi (případně vícero) znakovými systémy současně. Odtud vyplývá ambivalentnost a potenciální zranitelnost těchto symbolů při rozkolísání vnějších společensko-politických podmínek.

Právě řečené naznačuje, proč byl Kateřinin pomník jakožto politicko-kulturní znak různými skupinami obyvatelstva dekódován z pozice odlišných kontextů. Vysoká semiocita jeho společenského poselství zapříčinila nejen potenciálně vysokou míru jeho „různočení“, stála i v ostré opozici vůči snahám prosadit jeho jediné kanonicky závazné „čtení“ (rozumění). Jak upozorňuje německý historik Winfried Speitkamp, takováto „různorodost znakového systému může být výrazem společenské plurality, ale může také odrážet přechody, změny a asynchronicitu společnosti“ (Speitkamp 1997: 8). Nejednotný vztah ke sledovanému pomníku lze tak vnímat jako projev nejednoznačně artikulované kolektivní paměti, jako indikátor rozpolcenosti společnosti, která nalézá svůj výraz i v dalších oblastech sociálního života.

Podobnou rozkolísanost ve vnímání určitého pomníku můžeme konstatovat v řadě dalších případů. Mezi mediálně nejznámější patřil svého času spor o zachování či stržení monumentálního, 19 metrů vysokého pomníku V. I. Lenina v Berlíně-Friedrichshainu. Proti administrativnímu rozhodnutí východoberlínských úřadů

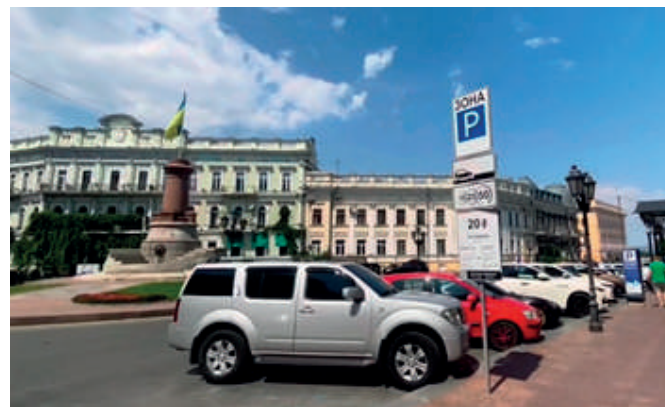
o jeho demontáži z konce roku 1991 se zvedla masová vlna protestů. Z průběhu boje o zachování pomníku lze vyrozumět, že východoberlínský Lenin nebyl svými obránci „čten“ jako signum cizí okupační moci, ani jako symbol nehumánní ideologie, nýbrž jako významné zpřítomnění „německo-německých dějin“ (Roettig 1992: 75). Je zřejmé, že obdobné pomníky se snadno stávají předmětem sporu stoupců různých ideově, nábožensky, nacionálně apod. orientovaných skupin (srov. Juhász 2013; Liszka 2013). Vztah veřejnosti a/nebo politických elit k pomníkům lze proto vnímat i jako indikátor probíhající společenských procesů.²⁶

Funkčnost snosu pomníků

V obdobích politických zlomů, kdy narůstá společenská nejistota, kdy dochází k redefinování stávajících pořádků, je pomníkům, resp. jejich poselství pro přítomnost a budoucnost, přikládán zvýšený význam. Pomníky se stávají předmětem sporu stoupců různých společenských skupin. Nakládání se znaky a znakovými systémy může ovšem společenskou změnu nejen odrážet, může ji též vyvolat či spoluutvářet. Týká se to nejen instalace pomníků a obdobných markerů paměti, nýbrž i jejich destrukce. Funkčnost aktu zničení symbolického artefaktu nespočívá výhradně ve fyzické likvidaci ve vlastním smyslu, která je obzvláště názornou vizualizací společenské změny, zahrnuje také „procesy přejmenování,

Obr. 4. Desakralizace pomníku prostřednictvím situování carevny Kateřiny II. do pozice kate ukrajinského národa. Screenshot z TV reportáže²⁷

Obr. 5. Uprázdňený podstavec pomníku s ukrajinskou vlajkou (2023). Zdroj: Telegram kanal

prerozdělení, reinterpetace, změny nebo zničení symbolů a obecně dekanonizaci a rekanonizaci politických symbolů“ (Speitkamp 1997: 9).

Citovaný historik Winfried Speitkamp označil za hlavní funkci svrhávání pomníků – podobně jako jejich budování – snahu tímto aktem ovlivnit kolektivní identitu skrze přeformátování kolektivní paměti společnosti (Speitkamp 1997: 13). Stržení pomníků znamená dvě věci: jednak jde o zničení, odsouzení, potlačení, „likvidaci“ či reinterpetaci dějin, tedy o rozchod s tradicí, o osvobození se od minulosti a tradice, nebo alespoň od její specifické části. Na druhé straně jde o reinterpetaci a znovuvytvoření historie, o založení, či dokonce prostřednictvím záměny znaků a znakových systémů vymýšlení tradice nové (tamtéž).

Při destruktivním zacházení s pomníky lze v zásadě aplikovat dvojí praxi – diskurzivní nebo performativní. Jak naznačuje komparativní výzkum, ničení pomníků v moderní době vykazuje v celé řadě případů nápadné paralely. Pomníky zpravidla nesvrhávaly amorfni davy, ale velmi konkrétně identifikovatelní společenští aktéři.²⁸ K jejich destrukci nepřispívají výhradně protestní hnutí, stejně účinně a mnohdy dokonce účinněji to jsou držitelé politické moci a státní orgány. „Navíc ani během revolucí a protestů není svrhávání pomníků nekoordinované a nepředvídatelné, ale systematické, často dokonce přísně organizované. Objekty určené ke zničení nejsou v žádném případě vybírány libovolně, ale záměrně, a to i v situaci méně plánovaných akcí“ (Speitkamp 1997: 18).²⁹

Selektivní ničení určitého typu kulturních objektů nepředstavuje žádný výjimečný ani historicky nový fenomén. V naší části Evropy byly v relativně nedávné době jeho spouštěčem zejména politické převraty po roce 1989, kdy k nim docházelo v souvislosti s odpoutáváním se od materiálních odkazů na komunistickou ideologii ve veřejném prostoru. V jihovýchodní Ukrajině nabylo bourání pomníků masivních rozměrů především během posledního desetiletí v souvislosti s proměnou ve vnímání mnohých veřejných symbolů, kterou vyvolaly společenské změny iniciované politickým převratem z počátku roku 2014. „Leninopad“ a důsledná desovětizace mající podobu eliminace veškerých materiálních odkazů na Sovětský svaz se tehdy ze západu země přelila i do nejzapadlejších koutů rusky hovořících oblastí jihovýchodní Ukrajiny.

Jak již bylo naznačeno, zničení určitého pomníku zároveň umožňuje vytvoření památníku nového. Je příznačné, že na podstavec odstraněného pomníku Kateřiny II. byla bezprostředně po aktu jeho snosu umístěna ukrajinská vlajka. Historicky a identitárně ambivalentní symbol zde uvolnil místo nealternativnímu znaku. Lze předpokládat, že se sice jedná o provizorní řešení, jeho výpověď je ale i tak jednoznačně zřejmá.

Závěr

Památníky disponují symbolickým významem, který přesahuje jejich vnější formu. Mají nejen historický rozměr, nejenže připomínají minulost, ale také symbolizují současnou moc nad dějinami, tím, že „napovídají, jak jim ‚správně‘ rozumět“ (Speitkamp 1997: 6). Jak připomínají autoři dnes již klasické práce k pomníkové problematice Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný, prostřednictvím pomníků je „dokonce možné si přivlastnit“ či „kupovat cizí minulost“ (Hojda – Pokorný 1996: 16). Otázkou je, do jaké míry památníky zprostředkovávají politickou výpověď výhradně svou formou, nebo zda jsou spíše účinné prostřednictvím svého kontextu, nakolik se tudíž mohou od své minulosti osvobodit dekontextualizací i bez materiálního zničení. Příkladem takovéto dekontextualizace by z českého prostředí mohla posloužit reinterpetace poselství pomníku sv. Václava na Václavském náměstí v době německé okupace, nebo reinterpetace sochy T. G. Masaryka v jihočeské Sušici v době normalizace.³⁰ V obou případech tato strategie – ať už motivována jakýmikoliv důvody – zabránila fyzickému zničení zmiňovaných pomníků. Proč nebylo možné oděský pomník asimilovat v ukrajinskokonacionálním smyslu a zasadit jeho přítomnost do nového výkladového schématu? Proč byla nutná jeho kompletní destrukce? Jako vysvětlení se nabízí odpověď, že Oděsa a její historie neposkytuje pro ukrajinizaci obdobného symbolu dostatečný historicko-kulturní prostor. Významnou roli pochopitelně hrála i probíhající rusko-ukrajinská válka. Teprve její vypuknutí umožnilo proukrajinským silám bezalternativně legitimizovat svržení pomníku.³¹

Pro objasnění vztahu Oděsy k ukrajinskému národnímu hnutí je třeba se ještě jednou vrátit do pohnutých let první světové války. Jak poznamenal německý historik Guido Hausmann, až do roku 1917 se v městském centru prakticky nebylo možné setkat s hovorovou ukrajinštinou

(Hausmann 1998: 421), a to i přesto, že v Oděse lze minimálně pro období konce 19. století vysledovat nepočetnou vrstvu ukrajinsky smýšlející inteligence, která usilovala o vlastní spolkovou činnost. Již v polovině 70. let byl v Oděse založen první významnější ukrajinský spolek „Hromada“, který byl ovšem vystaven represím ze strany úřadů a působil spíše neoficiálně (Hausmann 1998: 422). K výraznějšímu rozvoji ukrajinského hnutí ve městě došlo až počátkem století následujícího, zejména díky studentům místní – pochopitelně ruskojazyčné – Novoruské univerzity, kteří pocházeli z ukrajinskojazyčných oblastí impéria.

Ukrajinskému nacionálnímu hnutí se ale přesto nepodařilo ve městě výrazněji zapustit kořeny. Důvod této skutečnosti nespočíval výhradně v nelibosti, s jakou byly tyto snahy sledovány představiteli státních úřadů, ale zejména proto, že se nesetkaly s výraznějším ohlasem u tradičních nositelů každého nacionálního hnutí – lokální inteligence a měšťanstva (Hausmann 1998: 429). Většina obyvatelstva migrující do Oděsy z ukrajinskojazyčného venkova se kromě toho snadno a relativně přirozeně asimilovala do místního obecně ruskojazyčného prostředí (Hausmann 1998: 421). Neudivuje proto, že významný ukrajinský spisovatel, národní aktivista a v neposlední řadě i etnograf Ivan Jakovyč Franko v jednom ze svých textů z roku 1904 Oděsu označil za internacionální město „bez národní a historické tradice“ na jejíž univerzitě se „pro ukrajinskou vědu činí velmi málo“ a které „nikdy nebylo centrem ukrajinské literární činnosti“ (Franko 1963: 126–127).

K výraznějším projevům ukrajinského nacionálního a politického aktivismu ve městě došlo až v souvislosti s únorovou revolucí z roku 1917 (podrobněji Fajtělberg-Blank – Savčenko 2008: 14–15). V místním tisku (konkrétně v deníku *Oděské novosti*) byla problematika „ukrajinizace Oděsy“ poprvé obšírněji diskutována v létě roku 1917 v souvislosti s příchodem ukrajinských gajdamaků³². „Mnozí se již dlouho zabývají otázkou, zda se Oděsa stane součástí autonomní Ukrajiny“, spekoval autor citované pasáže a dále pokračoval: „Rada³³ očividně vznáší nároky na Oděsu. Ohledně příslušnosti Oděsy k Ukrajině je konec konců třeba vzít v potaz názor a mínění samotné Oděsy, jejího obyvatelstva. Zdá se, že interpreti názorů, zájmů a vůle veškeré populace Oděsy by měli jasně říci, že Ukrajina nemá s Oděsou nic společného, a toto město by proto nemělo být její součástí. Pro toto tvrzení existuje mnoho důvodů,

z nichž nejdůležitější jsou tyto dva. 1) Význam Oděsy je celonárodní.³⁴ Je to budoucí Hamburk, jehož osudy jsou důležité pro celý stát, pro celé Rusko, a tyto osudy nelze přenechat žádné jiné územní autonomní jednotce. Oděsa by proto měla patřit celému Rusku, nikoli pouze Ukrajině. 2) Mezinárodní charakter města je příliš zřejmý. Je naprosto nespravedlivé a dokonce nemožné přemalovat Oděsu jedinou národní barvou. A i kdyby se celé Novorusko stalo součástí autonomní Ukrajiny, Oděsa by měla představovat samostatnou jednotku“ (citováno podle Malachov – Stěpaněnko 2004: 344–345).

Koncem října téhož roku (1917) bylo na setkání představitelů všech v Oděse působících socialisticky orientovaných politických stran přijato rozhodnutí, že Oděsa se – pod podmínkou zabránění „násilné ukrajinizace“ – stane součástí autonomní Ukrajiny, která ovšem bude částí Ruské federativní republiky. Hned následující den (28. 10. 1917) bylo toto stanovisko zpochybněno Oděskou městskou radou (dumou) a označeno za „zjevné nedorozumění“. Členové oděské dumy v této věci navrhovali uspořádat referendum a hodlali vzít v potaz i názor Všeruského ústavodárného shromáždění³⁵ (Savčenko 2013: 28). Ve svém usnesení z 31. 10. 1917 uvedla městská дума, že pouze Všeruské ústavodárné shromáždění může stanovit hranice jednotlivých částí budoucí Ruské federace s přihlédnutím k vůli místního obyvatelstva a všechny aspirace ukrajinské vlády na rozšíření její moci do Oděsy opět důrazně označila za „nedorozumění“ (tamtéž: 30).

Přelom let 1917–1918 představoval z hlediska politického vývoje velmi nepřehledné období. Nebylo jasné, komu z pretendentů na výkonnou moc se z delší perspektivy podaří zmocnit vlády ve městě a v jakém státně-politickém kontextu se tak stane. Řadoví obyvatelé města, či lépe ti z nich, kteří ve městě ještě zůstávali, hleděli do budoucna se značným znepokojením a obavami. Sympatie většiny obyvatel Oděsy nebyly ani na straně Ústřední ukrajinské rady, ani bolševiků. Oděsané se obávali jak neuvážené a ukvapené ukrajinizace, tak také nárůstu ekonomického chaosu a politického teroru. Jak je všeobecně známo, období revolučních zmatků a následně občanské války bylo zakončeno převzetím moci bolševiky. Až díky nim došlo k teritoriálnímu začlenění Oděsy do nově vytvořeného státoprávního celku s názvem Ukrajinská sovětská socialistická republika, který se stal součástí SSSR – federace sovětských národních republik. Byl to právě až režim ustavený bolševiky, který v Oděse, podobně jako

i v dalších částech sovětské Ukrajiny, zahájil ve 20. letech rozsáhlou, ale časově omezenou a v zásadě neúspěšnou, ukrajinizační kampaň.

Ukrajinský novinář Andrij Portnov obhajoval v roce 2008 názor, že na Ukrajině existuje „rozmanitá kultura paměti“, která „zajišťuje sociální stabilitu, protože žádná skupina obyvatel není systematicky vyčleňována na okraj společnosti“ (Portnov 2008: 197). Občas zaznívající tezi o antagonismu „dvou Ukrajin“, západní ukrajinštinštině a východní ruskojazyčné, se snažil relativizovat odkazem na přítomnost různě ideologicky orientovaných památníků. „Koexistence ideologicky protichůdných a na první pohled neslučitelných památníků“, pokračoval dále Portnov, „které odrážejí různé pohledy na ukrajinské dějiny (především sovětské a etnocentrické), je zvláštním rysem moderní Ukrajiny“ (tamtéž: 209). Pluralitu ve veřejné sféře zajišťovala podle Portnova „existence několika regionálních center, z nichž každé má svůj vlastní obraz historie“, což údajně „zabraňuje tomu, aby jeden z těchto obrazů dominoval na celé Ukrajině. Společenskou stabilitu udržuje skutečnost, že neexistuje jednotná státní památková politika. Tento pluralismus vyplývá ze vzájemného působení různých obrazů historie, z nichž každý je sám o sobě poněkud jednostranný a autoritářský“ (tamtéž: 209–210).

Jak známo, následující vnitropolitický vývoj na Ukrajině nedal Portnovovi za pravdu. Rozpory mezi oběma výraznými póly ukrajinské společnosti s přibývajícím věkem narůstaly. K jejich tragickému střetu došlo v důsledku událostí z přelomu let 2013–2014. Jako v řadě jiných případů platilo i pro postmajdanskou Ukrajinu, že vztyčování stejně jako strhávání pomníků se proměnilo v mocenský nástroj vítězů politického boje, kteří tak usilovali o novou redistribuci dějinných symbolů, a zprostředkovaně o reinterpretaci samotné historie. Obnovení tematizovaného pomníku z roku 2007 představovalo pro mnohé Oděsaný symbolické přihlášení se k epoše, kdy Oděsa patřila k významným městským centrům nejen v Ruské říši, ale v celoevropském měřítku. Z pozice ukrajinských nacionalistů byly obnovované pomníky týkající se předrevoluční minulosti města interpretovány jako „ruské“, a proto nežádoucí. Již bezprostředně po znovudhalení sousoší bylo zřejmé, že tábor odpůrců jeho obnovy se do budoucna nesmíří s opětovnou instalací tohoto významného kolektivního symbolu.

Příběh sledovaného pomníku zrcadlí nejen pohnuté osudy jednoho východoslovanského města, naznačuje

též, do jaké míry u dřívějších i dnešních Oděsanů absentovala a stále absentuje jednotně vnímaná kolektivní paměť. Kolektivně tradovaných pamětí, které mají moc formátovat přítomnost a spoluvytvářet budoucnost, je zde hned několik. Liší se podle etnického původu svých nositelů a také podle míry historického ukotvení v tomto z mnoha hledisek podivuhodném městě. Pro kolektivní paměťové konfrontace poskytl Oděsa již několikrát za polední století své urbánní kulisy. Novost stávající situace spočívá v tom, že Oděse je souzeno stát se ukrajinským městem nejen ve státoprávním, nýbrž i etnojazykovém smyslu. Za takového stavu zde nemůže být pro obdobně ambivalentně vnímané památníky místo. Jejich odstraněním není docíleno pouze „očistění“ lokální paměti od již nežádoucích historických reminiscencí, jedná se zároveň o součást na vícero úrovních probíhajícího procesu konsolidace nové kolektivní tradice a identity.³⁶ Je zřejmé, že to, čeho se představitelé města obávali již v roce 1917, totiž, že Oděsa bude „přemalována jedinou národní barvou“, se v těchto dnech stává skutečností. Tento proces však nebyl vyvolán událostmi z roku 2013–2014 (druhý „majdan“) či vypuknutím přímé války mezi Ukrajinou a Ruskou federací (2022), byl ale jimi jistě umocněn a urychlen. Součástí tohoto dění je i široce po celé zemi vedená „pomníková válka“, jejíž jednu bitvu jsme sledovali prostřednictvím zvoleného příkladu z Oděsy. Svržení pomníku zahrnuje nejen zničení a zahrazení nežádoucích památek, představuje „přemalování“ minulosti, které je tak důležité pro usměrnění budoucího vývoje.

Svrhávání památek je spojeno s úsilím o skupinové „sebeočistění“, s touhou oprostít se od minulosti a tím relativizovat a v ideálním případě vyvrátit dřívější identity a vytvořit tak prostor pro tradice a kolektivní identity nové (Samida 2014: 191). Smutný příběh tematizovaného pomníku zcela souzní s pohnutými dějinami Oděsy, města rozprostírajícího se „mezi stepí a mořem“,³⁷ tedy v jakémsi geografickém meziprostoru, který vykazoval i společenskou dimenzi. Pro některé bylo toto město až přespříliš kosmopolitní, proimperiální, proletářské, nedostatečně, anebo až příliš sovětské, ruské, židovské či ukrajinské. Navzdory posledním událostem je důvodné se domnívat, že ohledně pomníku věnovanému zakladatelům města (možná) ještě nebylo vyřčeno poslední slovo. Podstavec stále ještě stojí na svém původním místě a historie pomníku nás učí, že i kdyby zcela zmizel, neznamená to, že nemůže být opět někdy obnoven.

POZNÁMKY:

1. K tomuto konceptu srov. Nora 1990.
2. Zvláštní případ představuje reinterpretace jejich společenského poselství.
3. K termínu kupříkladu srov. Poleščuk 2008. K tématu dále srov. Hojda – Pokorný 2004; Ferencová 2009; Juhász 2013; Liszka 2013.
4. Oficiální název pomníku zněl „Pomník zakladatelů Oděsy“.
5. Zvláštní projev kolektivní identity obyvatel města je spatřován v nezaměnitelném smyslu pro obchod, humor, v jazykových zvláštnostech a mnoha dalších oblastech společenského života.
6. Konec této éry spadá do let 1904–1905, kdy město zasáhla hospodářská a sociální krize, jež byla spojena s prohranou rusko-japonskou válkou, s touto porážkou související revolucí a s následným patrně nejkrvavějším protizidovským pogromem ruských dějin. Jak se v průběhu nadcházejících let mělo ukázat, Oděsa a její obyvatelé se z následků tohoto neblahého vývoje nedokázala již nikdy zcela vzpamatovat (srov. Hofmeister 2007: 58).
7. Podrobněji srov. Malachov – Stěpaněnko 2004: 17–19.
8. Jednalo se o knížete Grigorije Alexandroviče Potěmkina-Tavričeského, viceadmirála Josifa Michajloviče de Ribasa, hraběte Platona Alexandroviče Zubova a plukovníka Franze Pavloviče de Vollana.
9. Bezesporu nejvýznamnější stavbu tohoto typu prezentuje Oděské národní akademické divadlo opery a baletu, dodnes považované za jednu z nejkrásnějších budov svého druhu v Evropě.
10. Jako příklad významného oděského patriota neruského původu lze zmínit mecenáše a politika řeckého původu Grigorije Grigorjeviče Marazliho. V roce 1878 byl zvolen starostou Oděsy a tuto funkci vykonával až do roku 1895. Během jeho politické kariéry se Oděsa stala jedním z nejmodernějších měst nejen v Ruské říši, ale i v celoevropském měřítku.
11. Mezinárodně nejproslulejší dílo tohoto typu představují *Oděské povídky* Isaaka Babela (knižně vyšlo poprvé 1931).
12. K ovládnutí Oděsy a jejího okolí rakousko-uherskou okupační armádou došlo 13. 3. 1918.
13. Občanská válka trvala na jižní Ukrajině 35 měsíců, během nichž došlo v Oděse celkem devatenáctkrát ke změně vlády (Malachov – Stěpaněnko 2004: 427).
14. Změny názvů této jedné z nejvýznamnějších tříd historického centra města odráží signifikantním způsobem proměny společensko-politického kontextu, a to nejen ve vlastní Oděse. Roku 1804 dostala tato ulice název Janovská, od roku 1820 nesla celé století název podle carevny Jekatěřinská, od roku 1920 do roku 1941 byla pojmenována podle Karla Marxe a za válečných let 1941 až 1944 Adolfa Hitlera. V letech 1944–1991 se opět stala ulicí Karla Marxe, mezi lety 1991–2024 byla opět přejmenována na Jekatěřinskou, aby byl rozhodnutím Rady města Oděsy č. 2072-VIII ze dne 24. 4. 2024 „O přejmenování (pojmenování) toponymických objektů na území města Oděsy“ její název opětovně změněn, tentokrát na Evropskou ulici. Obdobně byl 9. 5. 2024 oficiálně změněn název náměstí na „Evropské“. Srov. „Ul. Jevropejskaja (Jekatěřinskaja, Karla Marksa, Adolfa Gitlera).“ *Vikna Oděsa* [online] [cit. 20. 11. 2024]. Dostupné z: <https://vikna-odessa.od.ua/old-photo/?ulitsa_ekaterininskaya>.
15. Mickiewicz zde pobýval ve 20. letech 19. století.
16. Podle jiných zdrojů k plánované instalaci Hitlerovy busty nedošlo. Srov. Ivančenko [nedat.].
17. Jednalo se o události spojené s revolucí z roku 1905, které se udály v Oděse.
18. Vedlejší postavy bylo ještě možno restaurovat.
19. Podobně tomu bylo i v případě dalších imperátorských pomníků a míst paměti, které byly zničeny v období sovětské vlády a obnoveny po roce 1991. V Oděse lze v této souvislosti kupříkladu zmínit znovuvybudování pomníku „caru osvoboditele“ Alexandru II. či opětovně vystavění hlavního pravoslavného chrámu ve městě, Spaso-Preobraženské katedrály na hlavním náměstí.
20. K tomuto pojmu viz Hojda – Pokorný 1996: 19.
21. K přehledu těchto akcí srov. Durand 2022: 14nn.
22. Postava Kateřiny II. má v ukrajinské národní historiografii negativní konotaci, protože „zavedla nevolnictví a zrušila ‚kozácký stát‘ Záporožskou Sič“ (Portnov 2008: 209). Ač sama německého původu je dále asociována jako ruská panovnice, která završila podrobení Ukrajiny Ruské říši. Její pomník byl proto nacionálně citlivými Ukrajinci od počátku vnímán jako symbol poroby, obdobně jako v českém případě např. pražské pomníky císaři Františku I., známému též pod názvem „Hold českých stavů“ či Mariánský sloup na Staroměstském náměstí po roce 1918.
23. „Istorija pamjatnika Jekatěrini II v Oděsse.“ TASS [online] 29. 12. 2022 [cit. 12. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://tass.ru/info/16711765>>.
24. Přehled oděských pomníků v centrální části města podává dokument městské rady „Perelik ob'ektiv monumental'noho mystectva, jaki roztašovani na terytoriji Kyjivs'koho rajonu m. Odesy. Dodatok do rišennja vykonavčoho komitetu Odes'koji mis'koji rady vid 23.03.2010 r. №196“. Dostupné z: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://omr.gov.ua/images/File/Dodatku2010/196dod.rtf&ved=2ahUKEwiR-7zm8-WKAXVd9rsIHdV6FisQFnoECBgQAQ&usq=AOvVaw11DR_nKt-fV9TtSd8L4HU41>.
25. Jako příklad lze zmínit monumentální pomník z roku 1955 věnovaný ukrajinskému literátu a aktivistovi Tarasu G. Ševčenkovi, který během svého života Oděsu nikdy nenavštívil.
26. Je ovšem třeba připustit, že spory o pomníky mohou nabývat nejen ideových, nýbrž i jiný – kupříkladu estetický – charakter.
27. Screenshot z TV reportáže „Iz Oděssy gonjat pamjatnik Jekatěrini II: ‚Zapretila učit‘ na ukraïnskom, pečatati ukraïnskije knigi, potom uničtoženije Seči, děportacii.“ *Nastojasčeje Vremja* [online] 13. 11. 2022 [cit. 19. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://www.curenttime.tv/iz-odessy-gonyat-pamyatnik-ekaterine-ii-zapretila-uchit-na-ukraïnskom-pechatat-ukraïnskie-knigi-potom-uničtoženije-sechi-deportatsii-/32125877.html>>.
28. „Pomníky předchozích režimů však nelikviduje pouze spontánní ‚lid‘, častěji tak v dějinách činila sama nová vládnoucí moc.“ (Hojda – Pokorný 1996: 20)
29. Snos pomníků může nabývat různých forem, od spontánního vandalizmu přes organizovanou demontáž či inscenované zničení prostřednictvím happeningu a performance. V Oděse byla použita kombinace všech těchto forem (viz foto).
30. K odhalení pomníku T. G. Masaryka v Sušici došlo 28. 9. 1933 a již roku 1940 byla socha odstraněna. Po roce 1945 se původní sochu nepodařilo nalézt, a tak byla vytvořena nová, která byla dokončena v říjnu 1949, ale již za několik dní poté rozhodl Místní národní výbor v Sušici, že Masarykova socha reinstalována nebude. Během oslav 50. výročí vzniku Československa v roce 1968 byla iniciována diskuze ohledně návratu tohoto pomníku do veřejného prostoru, načež byl 9. 5. 1969 opět odhalen. Socha

- však zůstala bez popisku, což ji v době normalizace zachránilo, neboť byla vydávána za ztvárnění postavy spisovatele Karla Klostermanna, případně Aloise Jiráska. Srov. „Pomník legionářům se sochou T. G. Masaryka.“ TGM [online] [cit. 24. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://tg-masaryk.cz/mapa/index.jsp?id=255&misto=Pomnik-legionarum-se-sochou-T.-G.-Masaryka>>.
31. Místní samospráva města se ze všech sil snažila likvidaci pomníku zabránit. Po osobní intervenci ukrajinského prezidenta Vladimira Zelenského ve prospěch snosu (stalo se tak 2. 8. 2022) již ale nebylo možné tomuto tlaku více odolávat. Proces likvidace pomníku doprovázela řada nuancí, jejichž chronologický popis lze nalézt v článku Mariji Šustrové (2022).
 32. Jako tzv. gajdamaci byli označováni stoupenci ukrajinské Centrální rady Ukrajiny (viz následující poznámka).
 33. Centrální rada Ukrajiny byl politický rozhodovací orgán Ukrajinské lidové republiky z let 1917–1920.
 34. „Celonárodní“ je myšleno ve smyslu celoruský.
 35. „Všeruské ústavodárné shromáždění“ byl demokraticky zvolený ústavodárný orgán v sovětském Rusku po Říjnové revoluci z roku 1917.
 36. Jinými projevy tohoto procesu je např. institucionální tlak na změnu jazyka každodenní komunikace ve městě.
 37. Taktó Oděsu traktoval německý protoetnograf Johann Georg Kohl (srov. Kohl 1847). K osobnosti Kohla a jeho vztahu k Oděse srov. Lozoviuk 2017c.
- PRAMENY A LITERATURA:**
- Dolženková, A. N. – Djačenko, P. F. 1975. *Odessa. Putěvoditel'*. Odessa: Majak.
- Durand, Olivia. 2022. *The Statue of Catherine II 'the Great' or the Monument to the Odessa Founders*. The Hague: EuroClio.
- Fajtl'berg-Blank, Viktor – Savčenko, Viktor. 2008. *Oděssa v epochu vojn i revolucij (1914-1920)*. Oděssa: Optimum.
- Ferencová, Michaela. 2009. Pomníky v slovensko-maďarských vzťahoch: Etnické zápasy a ich regulácia na južnom Slovensku. *Národopisná revue* 19 (1): 3–13.
- Franko, Ivan. 1963. Die ruthenische Literatur im Jahre 1904. In: Winter, Eduard – Kirchner, Peter (eds.). *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882–1915*. Berlin: Akademie-Verlag. 112–130.
- Hausmann, Guido. 1998. *Universität und städtische Gesellschaft in Odessa 1865-1917. Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Hofmeister, Alexis. 2007. *Selbstorganisation und Bürgerlichkeit. Jüdisches Vereinswesen in Odessa um 1900*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hojda, Zdeněk – Pokorný, Jiří. 1996. *Pomníky a zapomínky*. Litomyšl: Paseka.
- Hojda, Zdeněk – Pokorný, Jiří. 2004. O habsburských pomnících v Čechách. In: Rak, Jiří – Vlnas, Vít (eds.). *Habsburské století 1791–1914. Česká společnost ve vztahu k dynastii a monarchii*. Praha: Pražská edice komandit. spol. 34–48.
- Juhász, Ilona L. 2013. Dvojaká historická pamäť. Pomníky ako zdroje politických konfliktov dvoch národov v pohraničnom meste Komárno. In: Soukupová, Blanka – Nosková, Helena – Bednařík, Petr (eds.). *Paměť – národ – menšiny – marginalizace – identity*. (= Urbánní studie 6). Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy. 97–111.
- Keller, Mechthild. 1987. *Russen und Rußland aus deutscher Sicht: 18. Jahrhundert: Aufklärung*. München: Wilhelm Fink.
- Kessler, Vojtěch. 2017. *Paměť v kameni. Druhý život válečných pomníků*. Praha: Historický ústav.
- Kohl, Johann G. 1847. *Reisen in Südrußland. Erster Theil. Neurußland – Odessa – Ausflüge in die Steppen. Nebst einer Karte der Anlage des Pontus*. Dresden – Leipzig: Arnoldische Buchhandlung.
- Lamy, Yvon. 1998. Od památek k dědictví. Materiály pro politické dějiny ochranné činnosti. In: *Antologie francouzských společenských věd: Politika paměti*. Praha: CEFRES. 169–194.
- Liszka, József. 2013. Svätý Ján Nepomucký a symbolický priestor. *Fórum spoločenskovedná revue*, s. 107–114.
- Lozoviuk, Petr. 2017a. „V Oděse se dobře žije“. Cestopisné a protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel. *Český lid* 104 (3): 291–316. <https://doi.org/10.21104/CL.2017.3.01>
- Lozoviuk, Petr. 2017b. Mezi kosmopolitismem a nacionalismem: Oděsa česká a židovská. *Studia ethnologica pragensia* 3 (1): 50–65.
- Lozoviuk, Petr. 2017c. „Etnografická geognosie“ a počátky urbánní protoetnologie. *Národopisná revue* 27 (2): 107–113.
- Lozoviuk, Petr. 2019. Masová turistika v procesu společenských změn. Oděsa jako „kolébka“ ruského turismu. *Český lid* 106 (3): 275–295. <https://doi.org/10.21104/CL.2019.3.01>
- Malachov, Valerij Pavlovič – Stěpaněňko, Boris Aleksandrovič. 2004. *Oděssa 1900-1920. Ljudi... Sobyttija... Fakty...* Oděssa: Optimum.
- Nemirovskaja, A. F. – Nemirovskaja T. V. 1998. Der onomastische Raum Odessas (Die Realien der Stadt). In: Koschmal, Walter – Völkl, Ekkehard (eds.). *Odessa. Kapitel aus der Kulturgeschichte*. Regensburg-Passau: Schriftenreihe des Osteuropainstituts. 45–60.
- Nora, Pierre. 1990. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Otnošenije oděssitov k vosstanovleniju pamjatnika imperatrice Jekaterině II. Informacionno-analitičeskaja spravka po rezul'tatam oprosa naselenija g. Oděssy 6-9 ijulja 1995 g. *Čornomors'ki novini* 19. 6. 1995.
- Poleščuk, Vadim V. 2008. „Vojna pamjatnikov“ v Estonii: etničeskij aspekt. *Etnografičeskoe obozrenije* (3): 103–118.
- Portnov, Andrij. 2008. Pluralität der Erinnerung: Denkmäler und Geschichtspolitik in der Ukraine. *Osteuropa* 58 (6): 197–210.
- Roettig, Petra. 1992. Sprechende Denkmäler. Von der Inschrift zum Graffito – Formen des Denkmalkommentars. *Kritische Berichte. Zeitschrift für Kunst und Kulturwissenschaften* 20 (3): 75–82.
- Samida, Stefanie. 2014. Denkmale. In: Samida, Stefanie – Eggert, Manfred K. H. – Hahn, Hans Peter (eds.). *Handbuch Materielle Kultur Bedeutungen, Konzepte, Disziplinen*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler. 189–192. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-05346-6>

Savčenko, Viktor A. 2013. *Projekt «Ukraina». Vol'naja Oděssa – Oděsskaja respublika – Jugo-Zapadnyj kraj (1917-1919)*. Char'kov: Folio.

Speitkamp, Winfried. 1997. Denkmalsturz und Symbolkonflikt in der modernen Geschichte. Eine Einleitung. In: Speitkamp, Winfried

(ed.). *Denkmalsturz. Zur Konfliktgeschichte politischer Symbolik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 5–21.

Z Oděssy, ukrajinského přístavu. 1918. *Český svět* č. 34, 26. 4., nestr.

ELEKTRONICKÉ ZDROJE:

„Istorija pamjatnika Jekatěrině II v Oděsse.“ *TASS* [online] 29. 12. 2022 [cit. 12. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://tass.ru/info/16711765>>.

Ivančenko, Sergej. [nedat.]. „Ekatěrininskaja ploščad', pamjatnik Jekatěrině II i osnovatěljam Oděssy.“ *IV. studio. Oděsa, jaku mi ně zastali* [online] [cit. 15. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://lost-odessa.iv-studio.od.ua/ekaterina.html#open1>>.

„Iz Oděssy gonjat pamjatnik Jekatěrině II: ‚Zapretila učit' na ukrainskom, pečatat' ukrainskije knigi, potom uničtoženije Seči, děportacii.“ *Na-stojaščeje Vremja* [online] 13. 11. 2022 [cit. 19. 11. 2024]. Dostupné z: <<https://www.currenttime.tv/a/liz-odessy-gonyat-pamyatnik-ekaterine-ii-zapretila-uchit-na-ukrainskom-pechatat-ukrainskie-knigi-potom-unichtozhenie-sechi-deportatsii-/32125877.html>>.

„Perelik objektiv monumental'noho mystectva, jaki roztašovani na terytoriji Kyjivs'koho rajonu m. Odesy. Dodatok do rišennja vykonavčoho komitetu Odes'koi mis'koi rady vid 23.03.2010 r. №196.“ Dostupné z: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://omr.gov.ua/images/File/Dodatku2010/196dod.rtf&ved=2ahUKEwiR-7zm8-WKAXVd9rsIHdV6FisQFno-ECBgQAQ&usg=AOvVaw11DR_nKtFv9TtSd8L4HU41>.

„Pomník legionářům se sochou T. G. Masaryka.“ *TGM* [online] [cit. 24. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://tg-masaryk.cz/mapa/index.jsp?id=255&misto=Pomnik-legionarum-se-sochou-T.-G.-Masaryka>>.

Polese, Abel. 2007. *Where Marx Meets Ekaterina (the Great): The Dichotomy between National and Plural Identities in Odessa*. Paper presented at the 12th ASN Annual Convention, Columbia University, 12–14 April 2007 [online] [cit. 15. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://www.academia.edu/download/8293884/Where%20Marx%20meets%20Ekaterina.doc>>.

Šustrova, Marija. 2022. „V Odesse vtorojj raz snosjat pamjatnik Ekaterine II.“ *Gazeta.ru* [online] 22. 12. [cit. 29. 9. 2024]. Dostupné z: <<https://www.gazeta.ru/social/2022/12/28/16012561.shtml>>.

„Ul. Jevropejskaja (Jekatěrininskaja, Karla Marksa, Adol'fa Gitlera).“ *Vikna Oděsa* [online] [cit. 20. 11. 2024]. Dostupné z: <https://vikna-odessa.od.ua/old-photo/?ulitsa_ekaterininskaya>.

Voronkova, Ljudmila. 2007. „Oděssa: Istorija odnogo pamjatnika ot kazarmy – k monumentu.“ *Segodnya* [online] [cit. 29. 11. 2024]. Dostupné z: <<http://www.segodnya.ua/life/travel/odecca-ictorija-odnogo-pamjatnika-ot-kazarmy-%E2%80%94-k-monumentu.html>>.